

жаль, механізм застосування забезпечувального наказу прописаний нечітко, оскільки Великій палаті надана компетенція визначати на власний розсуд винятковість того чи іншого випадку. З огляду на майбутню практику застосування забезпечувального наказу видається доцільним прописати у чинному законодавстві орієнтовний перелік таких випадків або ключові їх ознаки.

Варто також зауважити, що чинним законодавством суб'єкт права на конституційну скаргу не наділений правом звертатись із відповідним клопотанням про забезпечення конституційної скарги, хоча, як слушно зауважує С. Дусановський, відсутність прямої заборони не позбавляє заявника у тексті скарги ставити питання про необхідність вжиття забезпечувальних заходів [10]. Враховуючи

наведене вище, можна констатувати, що подання конституційної скарги не призводить до автоматичного зупинення виконання остаточного рішення суду.

Таким чином, зміни до чинного конституційного законодавства України протягом 2016-2018 рр. торкнулися юридичної природи актів Конституційного Суду України та характеризуються: розширенням переліку питань, з яких Конституційний Суд України надає висновки; закріпленням на конституційному рівні юридичної сили рішень та висновків Конституційного Суду України; визначенням порядку виконання актів Конституційного Суду України та відповідальності за їх невиконання (зокрема кримінальної); запровадженням нового акта Конституційного Суду України – забезпечувального наказу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 лютого 2016 р. № 1401-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n2> (дата звернення: 26.03.2019).
2. Конституція України від 28.06.1996 р.; в ред. від 07.02.2019 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/main/254к/96-вр> (дата звернення: 20.03.2019).
3. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.
4. Конституційний Суд України. *Офіційний веб-сайт*. URL: <http://www.ccu.gov.ua/category/42> (дата звернення: 20.03.2019).
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 26.04.2018 р. № 4-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/v004p710-18> (дата звернення: 20.03.2019).
6. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 06.11.2012 р. № 5475-VI (визнано неконституційним від 26.04.2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17> (дата звернення 15.03.2019).
7. Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
8. Кримінальний кодекс України : Кодекс від 05.04.2001 р. № 2341-III. В ред. від 26.02.2019 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 28.02.2019).
9. Мілова Т.М. Особливості запровадження та функціонування складових елементів інституту конституційної скарги в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. Випуск 2. Том 1. С. 55–58.
10. Дусановський С. Чи зупиняє конституційна скарга виконання рішення суду: аналіз Закону. URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2017/8/11/163270.htm> (дата звернення: 15.03.2019).

УДК 342.728

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК ІЗ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ В УКРАЇНІ ТА ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄС: ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF INTERACTION OF TRADE UNIONS WITH POLITICAL PARTIES IN UKRAINE AND SOME EU COUNTRIES: A COMPARATIVE STUDY

Піфко О.О., к.ю.н., доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена порівняльному дослідженню окремих аспектів взаємодії професійних спілок із політичними партіями в Україні та окремих країнах ЄС. Аналізується вплив способу конституційного визначення завдань професійних спілок та політичних партій на їх взаємовідносини. Окреслюються особливості конституційно-правового регулювання участі професійних спілок у фінансуванні політичних партій в Україні та окремих країнах ЄС.

Ключові слова: професійні спілки, політичні партії, взаємодія професійних спілок із політичними партіями, право на об'єднання, право на об'єднання в професійні спілки, фінансування політичних партій.

Статья посвящена сравнительному исследованию отдельных аспектов взаимодействия профсоюзов с политическими партиями в Украине и отдельных странах ЕС. Анализируется влияние способа конституционного определения задач профессиональных союзов и политических партий на их взаимоотношения. Определяются особенности конституционно-правового регулирования участия профсоюзов в финансировании политических партий в Украине и отдельных странах ЕС.

Ключевые слова: профессиональные союзы, политические партии, взаимодействие профсоюзов с политическими партиями, право на объединение, право на объединение в профессиональные союзы, финансирование политических партий.

The article presents the findings of a comparative study into some aspects of the collaboration of trade unions and political parties in Ukraine and some EU member countries. It examines the effect the way the Constitution defines tasks of trade unions and political parties has on their interrelations.

The analyzed experience of Bulgaria concerning the introduction of the constitutional ban on the participation of trade unions in any political activities and the realization of political goals gives ground to state that in practice such regulation results in certain restrictions on the freedom of association and ambiguity in law-enforcement. The approach in question may be relatively effective provided an exclusive inventory of types of political activities and political goals that cannot serve as the subject of the activities of trade unions and other non-government organizations is enshrined in legislation.

The article emphasizes that statutes of many trade unions in Ukraine contain general provisions according to which a trade union is independent of government bodies, local government bodies and political parties, moreover, it is neither accountable nor subordinated to them. However, statutes of some trade unions give a broader treatment of both the role of trade unions in political activities and their interrelations with political parties.

The article looks into the possibility to finance political parties by trade unions as one of the aspects of their interrelations. It outlines the peculiarities of the constitutional and legal regulation of the role of trade unions in financing political parties in Ukraine and in some EU member countries. It is stated that in the legislation of the EU member countries there are various approaches to the role of trade unions in financing political parties. The author argues that financial resources of trade unions (the significant part of which is made up of membership fee) should be directed towards ensuring the protection of labour and social-economic rights of members of trade unions rather than towards the participation in political activities. The article provides reasons for the enshrinement of this provision in the legislation of Ukraine.

Key words: trade unions, political parties, collaboration of trade unions and political parties, right to freedom of association, right to form and join trade unions, financing of political parties.

Професійні спілки (далі – профспілки) відіграють важливу роль у всіх сучасних демократичних країнах Європи. Окрім безпосереднього захисту прав своїх членів, вони є найбільш масовими громадськими об'єднаннями і ключовим елементом громадянського суспільства. Як і багато інших структур громадянського суспільства, профспілка виходить у політику, хоча іманентно їй це не властиво, а ступінь політизації профспілок, зміна їх цілей і форм залежать від характеру національної політичної культури [1, с. 15]. Як зазначає Ф. Ман, безпосереднє зайняття політикою не є характерним як для профспілок, так і для інших організацій громадянського суспільства [2, с. 218]. Проте профспілки, в тій чи іншій формі, взаємодіють із політичними партіями. Цілком зрозуміло, що такі численні організації, як профспілки, не можуть лишатися поза увагою політичних партій, як у сенсі залучення до підтримки своєї загальнонаціональної програми суспільного розвитку якомога більше прихильників, так і з перспективою виконання профспілками більш конкретних дій, спрямованих на підтримку діяльності політичної партії. Водночас профспілки зацікавлені у тісній взаємодії з політичними партіями (особливо це стосується парламентських партій). Тобто у взаємодії профспілок із політичними партіями зацікавлені обидві сторони. Отже, є необхідність дослідити особливості конституційно-правового регулювання такої взаємодії в Україні та окремих країнах ЄС.

Метою статті є порівняльне дослідження конституційно-правового регулювання взаємодії професійних спілок із політичними партіями в Україні та окремих країнах ЄС.

В Україні проблематика взаємовідносин профспілок та політичних партій досить детально вивчалася представниками політичної [3–5] та історичної науки [6–8]. Водночас представниками вітчизняної юридичної науки ця проблематика вивчалася більш поверхово. Так, окремі аспекти таких відносин висвітлювалися в працях В.В. Джугана [8], В.В. Соломінчук [10], В.І. Кафарського [11], В.М. Кравчук [12], А.Ю. Шакирової [13] тощо.

Конституція України [14] визначає, що метою участі громадян у профспілках є захист своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів, а політичні партії сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь в виборах. Схоже регулювання є поширеним і в конституціях багатьох країн-членів ЄС. Так, відповідно до ст. 11 Конституції Польщі [15], політичні партії на принципах добровільності і рівності об'єднують польських громадян із метою демократичними методами впливати на формування політики держави, а ст. 59 визначає, що профспілки мають право на переговори, зокрема, з метою вирішення колективних спорів, укладення колективних трудових договорів та інших угод. Також профспілкам належить право на організацію страйків працівників і інші форми протесту в межах, визначених законом. Конституція Федеративної Республіки Німеччина визначає, що партії

сприяють формуванню політичної волі народу, а кожному громадянину і представникам всіх професій гарантується право на утворення об'єднань із метою збереження і розвитку трудових та економічних відносин [16].

З наведених положень видно, що хоча вони безпосередньо і не врегульовують відносини профспілок із політичними партіями, проте чітко визначають мету кожного з цих видів об'єднання (метою партій є участь у формуванні державної політики, а головною метою профспілок – захист трудових та соціально-економічних прав). Нетиповою в цьому аспекті є Конституція Болгарії [17], яка в ст. 12 проголошує, що громадські об'єднання створюються задля задоволення та захисту своїх інтересів. Громадські об'єднання, включаючи профспілки, не можуть встановлювати політичні цілі та займатися політичною діяльністю, яка властива лише політичним партіям.

Наведене вище положення Конституції Болгарії, на нашу думку, має важливе значення для конституційно-правового регулювання взаємодії профспілок із політичними партіями. По-перше, зазначена норма конституції чітко визначає, що здійснення політичної діяльності є своєрідною монополією політичних партій і її здійснення властиве саме політичним партіям, а не профспілкам або іншим об'єднанням. По-друге, встановлюється обмеження на зайняття політичною діяльністю профспілками та іншими громадськими об'єднаннями, які не можуть переслідувати у своїй діяльності жодних політичних цілей. По-третє, акцентовано на тому, що профспілки та інші громадські об'єднання мають задовольняти саме свої інтереси, які визначені чинним законодавством та їх статутами, інакше кажучи, задовольняти ті інтереси своїх членів (неполітичні), для реалізації та захисту яких відповідне об'єднання було створене. Таке положення дозволяє констатувати, що, за Конституцією Болгарії, у взаємовідносинах із політичними партіями профспілки мають утримуватися від дій, які мають ознаки політичної діяльності або спрямовані на забезпечення досягнення певних політичних цілей.

Водночас, попри певні позитивні аспекти наведеного конституційного регулювання, воно містить і значні недоліки. Так, вжитий в аналізованій нормі термін «політична діяльність» є занадто широким та багатограним і законодавчо не сформульованим. По-різному підходять до розуміння цього терміна й науковці, наприклад, П.В. Кузьмін стверджує, що політичну діяльність варто розглядати як вид соціальної активності, що базується на використанні політичної влади та її ресурсів, спрямований на регулювання й узгодження соціальних інтересів і відносин із метою розвитку суспільства як цілісної системи [18, с. 14]. М.І. Пірен зазначає, що публічна політична діяльність включає в себе цілу низку затребуваних дій: формулювання й обґрунтування цілей політики, вибір засобів їх досягнення, процес використання вибраних засобів і результатів публічної діяльності в широкому розумінні

(державна політична діяльність та діяльність громадських організацій – публічна політична діяльність) [19, с. 17]. Конституційний Суд Болгарії з цього приводу зазначив, що найважливішою для такого виду політичної діяльності є безпосередня участь у процесі формування органів державної влади [20]. Проте таке розуміння політичної діяльності висвітлює лише «найважливіший» аспект і не дає змоги ідентифікувати інші аспекти такої діяльності.

Отже, таке конституційне формулювання створює певні проблеми для правозастосовчої практики, з чим свого часу зіткнулися органи судової влади Болгарії. Так, Верховний Касаційний Суд Болгарії звернувся до Конституційного Суду Болгарії із заявою, де просив винести рішення щодо тлумачення ч. 2 ст. 12 Конституції Болгарії, оскільки ця конституційна норма має неоднозначний характер. Тому Конституційний Суд має визначити:

– чи «встановлювати політичні цілі» та «займатися політичною діяльністю» варто розглядати як два окремих положення стосовно громадських об'єднань;

– які саме політичні цілі та які види політичної діяльності можна визначити як такі, що властиві лише політичним партіям і заборонені для громадських об'єднань [21].

За результатами розгляду заяви Конституційний Суд Болгарії відхилив заяву Верховного Касаційного Суду та припинив розгляд справи, мотивуючи це тим, що таке тлумачення не досягне жодної з цілей тлумачення Конституції, які визначені в Законі Болгарії «Про Конституційний Суд» [22]. До того ж, на думку більшості суддів Конституційного Суду, заявник не обґрунтував твердження про неоднозначність цієї конституційної норми і не вказав на конкретні випадки судової практики, де було неоднозначно застосовано цю норму.

Такий підхід законодавства Болгарії до цієї проблематики отримав своє відображення і в рішеннях Європейського суду з прав людини. Так, у справі «Йордан Іванов та інші проти Болгарії» [23] заявник скаржився на незаконну відмову у реєстрації об'єднаної македонської організації «Іллінден». Зокрема, в рішенні Апеляційного суду Софії зазначалося, що цілі, викладені в статуті названої організації, є політичними, що є недопустимим для об'єднань, які реєструються відповідно до Закону Болгарії «Про неприбуткові юридичні особи» [24]. Тобто однією з підстав для відмови у проведенні державної реєстрації визначалося переслідування об'єднаннями політичних цілей, котрі, відповідно до Конституції Болгарії, властиві лише політичним партіям. Європейський суд із прав людини дійшов висновку, що в у цьому випадку відмова в реєстрації призводить до обмеження права на свободу об'єднання як організації, так і її членів і мало місце порушення ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Наведені причини для відмови в реєстрації (в тому числі і переслідування політичних цілей) були визнані недостатніми для відмови в реєстрації. Європейський суд із прав людини наголосив, що, незважаючи на те, що обмеження й були передбачені в законі, вони не були «необхідними у демократичному суспільстві» [23].

Головною метою політичних партій є здобуття державної влади через участь у виборах, а, як відомо, участь у виборчих кампаніях потребує значних фінансових витрат. Отже, розглянемо можливість фінансування політичних партій профспілками як один з аспектів їх взаємовідносин. Підходи до фінансування профспілками діяльності політичних партій у законодавстві окремих країн суттєво різняться. В одній групі країн профспілкам дозволено фінансувати політичні партії, в іншій таке фінансування має істотні обмеження, а в третій групі країн таке фінансування прямо заборонене законодавством [25, с. 89–90].

У вітчизняній юридичній літературі проводилися окремі дослідження фінансування політичних партій в Україні та країнах ЄС. Зокрема, В.В. Джуган, вивчаючи фінансування політичних партій у Федеративній Республіці

Німеччина, зазначає, що відповідно до § 25 Закону Федеративної Республіки Німеччина «Про політичні партії», профспілки не можуть здійснювати пожертвування на користь політичних партій [9, с. 113]. Разом із тим ця теза потребує уточнення, оскільки ч. 4 § 25 Закону Федеративної Республіки Німеччина «Про політичні партії» [26] передбачає, що забороняється пожертвування на користь політичних партій із боку профспілок, якщо ці кошти були надані профспілкам із метою передачі їх політичній партії. Тобто тут йдеться не про повну заборону здійснення фінансування партій із боку профспілок, а про певні обмеження в такому фінансуванні, які пояснюються превентивними заходами, спрямованими на забезпечення прозорості системи фінансування політичних партій.

Натомість у низці країн ЄС профспілки не можуть фінансувати діяльність політичних партій. У багатьох країнах немає прямої заборони на здійснення такого фінансування саме з боку профспілок, проте в законодавстві встановлюється норма, за якою фінансування політичних партій може здійснюватися виключно фізичними особами. Так, відповідно до ч. 1 ст. 25 Закону Польщі «Про політичні партії» [27], здійснювати пожертвування на користь політичних партій мають право тільки громадяни Польщі. Схожі положення щодо фінансування партій містять законодавства Болгарії [28], Литви [29; 30] та Латвії [31–33]. У вітчизняній юридичній літературі також обґрунтовувалася доцільність обмеження або повної заборони здійснення фінансування політичних партій із боку юридичних осіб (у тому числі і профспілок) [9, с. 25; 34, с. 130–131].

Спеціальні закони України про профспілки [35] та про політичні партії [36] безпосередньо не визначають можливість або заборону здійснення фінансування політичних партій профспілками. Ст. 15 Закону України «Про політичні партії в Україні» містить виключний перелік обмежень у здійсненні внесків на підтримку політичних партій. Так, не допускається здійснення внесків на підтримку політичних партій: органами державної влади та органами місцевого самоврядування; державними та комунальними підприємствами, установами та організаціями; іноземними державами, іноземними юридичними особами, іноземцями та особами без громадянства; незареєстрованими громадськими об'єднаннями, благодійними та релігійними організаціями; громадянами України, які не досягли 18-річного віку, громадянами України, які рішенням суду визнані недієздатними, а також анонімними особами; іншими політичними партіями; фізичними та юридичними особами, які мають непогашений податковий борг. Тобто профспілки в Україні можуть здійснювати фінансування політичних партій у порядку та в розмірах, які визначені чинним законодавством.

Статути багатьох профспілок України містять тільки загальні положення про те, що профспілка є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування та політичних партій і не підвітна та підконтрольна їм, хоча статути окремих профспілок більш широко описують як участь профспілки у політичній діяльності, так і взаємовідносини з політичними партіями. Наприклад, у п. 6.1 Статуту Профспілки працівників освіти і науки України [37] зазначається, що з метою реалізації своїх статутних та програмних завдань профспілка в установленому законодавством порядку може брати участь у виборчому процесі, взаємодіяти з різними депутатськими комісіями та групами, співпрацювати із політичними партіями під час виборчих кампаній, пропонувати для включення до виборчих списків цих партій авторитетних членів профспілкових організацій відповідного рівня, надавати допомогу членам профспілки, які самовисуваються кандидатами в депутати місцевих рад та на посади їх голів.

Отже, в законодавстві країн ЄС спостерігаються різноманітні підходи до участі профспілок у фінансуванні

політичних партій. Немає єдності в цьому питанні і серед науковців, пропонуються різноманітні моделі взаємовідносин профспілок із політичними партіями у сфері їх фінансування. При цьому погляди представників різних галузей науки суттєво різняться. Якщо виходити з визначеної Конституцією України мети діяльності профспілок (захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки), то фінансові ресурси профспілок (основним джерелом формування яких є внески членів профспілки) мають спрямовуватися, насамперед, саме на забезпечення захисту трудових, соціально-економічних прав, а не на участь у політичній діяльності. До того ж право на прийняття рішення про фінансування профспілкою політичної партії належить виборним профспілковим органам. Природно, що таке рішення відображатиме політичні погляди та переконання тільки певної частини членів профспілки. Водночас члени профспілки – прихильники певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку можуть стати членами відповідної політичної партії або здійснювати фінансові внески на

її підтримку (тобто здійснювати фінансування партії безпосередньо).

Проаналізований досвід Болгарії щодо встановлення на рівні конституції заборони участі профспілок у будь-якій політичній діяльності та реалізації політичних цілей показує, що на практиці таке регулювання призводить до певних обмежень свободи об'єднання та невизначеності у правозастосовчій практиці. Такий підхід може бути порівняно ефективним лише за умови чіткого законодавчого закріплення виключного переліку видів політичної діяльності та політичних цілей, які не можуть бути предметом діяльності профспілок та інших громадських організацій.

Фінансові ресурси профспілок (значна частина яких формується коштом членських внесків) мають спрямовуватися на забезпечення захисту трудових та соціально-економічних прав членів профспілки, а не на участь у політичній діяльності. Таке положення варто відобразити в законодавстві України, доповнивши ч. 1 ст. 15 Закон України «Про політичні партії в Україні» пунктом 9 наступного змісту: «Професійні спілки та їх об'єднання».

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравчук В. Взаємовідносини профспілкових організацій з державою в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2009. № 11. С. 14–17.
2. Man F. The Perception of the Relationship between Trade Unions and Politics in Turkey: A Tracking on the Related Acts. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2013. Vol 4. № 9. P. 212–219.
3. Міхейченко М.А. Вплив профспілок на процеси прийняття політичних рішень (на матеріалах країн ЄС) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Дніпропетровськ, 2011. 17 с.
4. Тупиця О.Л. Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара, 2008. 350 с.
5. Цвих В.Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика. Київ : Київ. нац. ун-т, 2002. 376 с.
6. Євсюкова Н.В. Участь професійних спілок України в період її незалежності (1991–2000 рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2006. 20 с.
7. Докашенко В.М. Профспілки України у контексті програмних документів сучасних політичних партій. Історичні і політологічні дослідження. *Видання Донецького національного університету, історичний факультет*. Донецьк, 2002. № 1(9). С. 245–252.
8. Синенко О.Л. Боротьба політичних партій за вплив у професійних спілках. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки*. 2012. № 17. С. 115–119.
9. Джуган В.В. Конституційно-правові засади фінансування політичних партій в Україні та країнах ЄС: порівняльний аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2017. 226 с.
10. Соломінчук В.В. Участь професійних спілок у розбудові соціально-правової держави (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2018. 228 с.
11. Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : монографія. Київ: Логос, 2008. 560 с.
12. Кравчук В.М. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 229 с.
13. Шакірова А.Ю. Адміністративно-правовий статус профспілок в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2015. 213 с.
14. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
15. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970780483>.
16. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949. URL: <https://www.bundestag.de/grundgesetz>.
17. Конституция на Република България. URL: <https://www.parliament.bg/bg/const>.
18. Кузьмін П.В. Політична діяльність: теоретичні засади та практика сучасної України : автореф. дис. ... д-ра. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Одеса, 2008. 32 с.
19. Пірен М.І. Публічна політична діяльність : навчальний посібник. Київ : НАДУ, 2009. 288 с.
20. Решение № 4 от 21 април 1992 г. по к.д. № 1/91 г. по искане за обявяване противоконституционността на Движението за права и свободи и за установяване на неизбираемост на народните представители от 36-ото Народно събрание, избрани с листата на Движението за права и свободи в изборите на 13 октомври 1991 г. URL: <http://www.constcourt.bg/bg/Acts/GetHtmlContent/faa0a5a2-992d-48cf-8e98-820350e42401>.
21. Определение № 1 от 17 март 2015 г. По конституционно дело № 1 от 2015 г. URL: <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136463236>.
22. Закон за Конституционен Съд. URL: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2132575745>.
23. Case of Yordan Ivanov and Others v. Bulgaria (№ 70502/13) 11 January 2018. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%2270502/13%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-180160%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%2270502/13%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-180160%22]}).
24. Закон за юридическите лица с нестопанска цел от 01.01.2001 г. URL: <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/62232/119324/F1649330756/BGR62232%20Bgr.pdf>.
25. Обушний С.М. Фінансове забезпечення діяльності політичних партій в Україні : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.08. Київ, 2007. 186 с.
26. Gesetz über die politischen Parteien (Parteiengesetz). Ausfertigungsdatum: 24.07.1967. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/partg/PartG.pdf>
27. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970980604>.
28. Закон за политическите партии. В сила от 01.04.2005 г. URL: <http://www.lex.bg/laws/ldoc/2135501352>.
29. Profesinių sąjūgų įstatymas Lietuvos Respublikos 1991 m. lapkričio 21 d. Nr.I-2018. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.2293/PToeCHJGQn>.
30. Politinių partijų ir politinių kampanijų finansavimo bei finansavimo kontrolės : įstatymas Lietuvos Respublikos 2004 m. rugpjūčio 23 d. Nr. IX-2428. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.CF812DA6E814>.
31. Politisko partiju likums. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=139367>.
32. Arodiedrību likums URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=265207>.
33. Politisko organizāciju (partiju) finansēšanas likums URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=36189>.